

IZABELA SPIELVOGEL
Politechnika Opolska
ORCID: 0000-0003-2255-0727

DOI: 10.4467/12311960MN.22.014.17375

Medycyna i nacjonalizm – stacja szpitalna na cmentarzu żydowskim we Wrocławiu

Medicine and Nationalism – a hospital station at the Jewish cemetery in Wrocław

Summary

Between 1941 and 1945, in some regions of the Third Reich, Jews were allowed to function, if, among other things, they had non-Jewish spouses or were considered, according to racial purity laws, to be so-called „Mischlings”. German half-blood Jews, due to the Aryan blood element, were initially not affected by persecution to the same extent as full-blood Jews. In theory, they could, for example, seek exemption from racial laws, did not have to pay Jewish property tax or wear the Star of David. They were also spared during the first deportations. The question of the extermination of German Jews in mixed marriages or those who were categorised as being of „mixed descent” was repeatedly raised in National Socialist offices and institutions but was never finally resolved. In line with the National Socialist racial ideology, separate medical facilities had to be established for this social group, providing health care services. Such centres were set up from 1943 onwards in the larger German cities where there were still relatively large numbers of Jews. They were opened on the Gestapo’s orders as so-called hospital stations (*Krankenstation*). Such institutions operated in: Berlin, Breslau (now Wrocław), Frankfurt am Main, Hamburg and Cologne. An abandoned administrative building located in the Jewish cemetery at what was then *Flughafenstraße* 51 (now Lotnicza Street) in the Cosel (Kozanów) district was designated as the headquarters of the Wrocław facility, which began operating on 1 July 1943.

Słowa kluczowe: historia medycyny, nacjonalizm, opieka medyczna, Żydzi, Wrocław, Śląsk

Keywords: history of medicine, nationalism, medical care, Jews, Wrocław, Silesia

Realia dyskryminacji Żydów na Śląsku po 1933 r.

Wrocław, w połowie lat 20. XX w. jako stolica Dolnego Śląska, liczył ponad 550 tys. mieszkańców i był nie tylko jednym z głównych miast Rzeszy Niemieckiej, ale także posiadał trzecią co do wielkości gminę żydowską w Niemczech (po Berlinie i Frankfurcie nad Menem), liczącą prawie 24 tys. członków¹. Moment przełomowy w życiu śląskich Żydów stanowi 1933 r., kiedy w Niemczech doszli do władzy narodowi socjaliści. Zauważa się wówczas systematyczny spadek liczby Żydów w śląskich gminach. Etapy dyskryminacji Żydów na Śląsku po 1933 r. nie różniły się zasadniczo od tych w pozostałych częściach Rzeszy i w ciągu kilku tygodni całkowicie przekreśliły emancypację i równouprawnienie Żydów w regionie. W latach 30. XX w. przystąpiono do pierwszych represji wobec środowisk żydowskich, tj.: bojkot żydowskich przedsiębiorstw, wypieranie Żydów z życia publicznego i kulturalnego czy tzw. aryżacja własności żydowskiej². Choć początkowo Żydzi mogli jeszcze przy zawarciu umowy kupna sprzedaży liczyć na uczciwą zapłatę, to z biegiem czasu szala przechylała się na korzyść kupujących. Ci, którzy sprzedawali swoje majątki, by wyjechać z kraju, musieli za to zapłacić odpowiednią sumę (podatek emigracyjny). Bez jej uiszczenia wyjazd był niemożliwy. Podatek ten, zwłaszcza w przypadku udających się do Palestyny, był z roku na rok wyższy, np. w 1938 r. wynosił 40 000 marek, co wiele osób skutecznie powstrzymało przed emigracją. 21 listopada 1938 r. – kilka dni po wydarzeniach ogólnoniemieckiego pogromu Żydów, tzw. *Kristallnacht* (noc kryształowa z 9 na 10 listopada 1938 r.) – postanowiono, że majątek, który Żydzi wykazali w kwietniu tego samego roku, zostaje obłożony dwudziestoprocentowym podatkiem, niezależnie od tego, ile dóbr pozostało właścicielowi po pogromie. Ucieczka była też praktycznie niemożliwa, gdyż większość krajów odmawiało wydawania wiz³.

¹ K. Wolff, *Ich blieb zurück. Erinnerungen an Breslau und Israel*, Berlin 2012, s. 189.

² Por. E.I. Löwenstein, *Als Jude in Breslau – 1941*, „Mitteilungen des Verbandes Ehemaliger Breslauer und Schlesier in Israel” 1975, nr 38, s. 18; K.J. Ball-Kaduri, *Das Leben der Juden in Deutschland 1933*, Frankfurt am Main 1963, s. 185–199.

³ Żydów mieszkających na Śląsku, którzy byli obywatelami Polski, wypędzono po tym, jak władze polskie wydały w marcu 1938 r. przepis nakazujący sprawdzenie paszportów wszystkich obywateli mieszkających za granicami kraju. W całej Rzeszy aresztowano wówczas 17 tys. osób i deportowano na polską granicę, zmuszając siłą do jej przekroczenia. Z samego Wrocławia usunięto tym sposobem 1500 osób. Los ten spotkał także rodziców Herschela Grynszpana (1921–1942), których wypędzono z Hannoveru. W geście rozpaczki dokonał on politycznego zabójstwa. 7 listopada 1938 r. zabił w Paryżu niemieckiego dyplomatę Ernsta Eduarda von Ratha (1909–1939). To wyda-

W samym Wrocławiu jesienią 1939 r. pozostawało ok. 11 tys. Żydów, a w niemieckiej części Górnego Śląska wciąż mieszkało 2070 osób żydowskiego pochodzenia. W kwietniu 1941 r. faktem stały się eksmisje i pierwsze wywózki do obozów. W lipcu tego samego roku rozpoczęły się deportacje do dolnośląskich obozów przejściowych w: Prędocicach (niem. Tormresdorf), Krzeszowie (niem. Grüssau) i Rybnej koło Brzegu (niem. Riebzig). 21 listopada 1941 r. aresztowano i deportowano do obozu w Kownie ok. 1000 kolejnych Żydów, a w kwietniu 1942 r. odbyły się deportacje do obozu przejściowego w Izbicy koło Lublina, w maju 1943 r. zaś do Auschwitz⁴. Społeczność żydowska Wrocławia była wówczas czwartym co do wielkości skupiskiem Żydów w Niemczech – po Berlinie, Frankfurt nad Menem i Hamburgu⁵.

Między 1941 a 1945 r. w niektórych regionach III Rzeszy pozwolono na funkcjonowanie Żydom, którzy m.in. mieli nieżydowskich małżonków lub byli uważani, zgodnie z ustawami o czystości rasowej, za tzw. mieszanćców (*Mischling*)⁶. Niemiecy (w tym dolnośląscy) „mieszanćcy” żydowscy pierwszego stopnia ze względu na element krwi aryjskiej początkowo nie zostali dotknięci prześladowaniami w tym samym stopniu, co Żydzi pełnej krwi. Teoretycznie mogli np. starać się o zwolnienie z ustaw rasowych, nie musieli płacić żydowskiego podatku od nieruchomości czy nosić gwiazdy Dawida. Zostali także oszczę-

---

zenie stało się pretekstem do rozpoczęcia ogólnoniemieckiego pogromu Żydów, tzw. *Kristallnacht* (nocy kryształowej), z 9 na 10 listopada 1938 r. Podczas nocy kryształowej spalono większość śląskich synagog, a te, których nie można było spalić, splądrowano i spalono ich wyposażenie, łącznie ze zwojami Tory. Straż pożarna wkraczała do akcji jedynie tam, gdzie istniało zagrożenie dla „aryjskiego” życia lub mienia. Zniszczono i splądrowano także żydowskie sklepy. Por. I. Spielvogel, M. Dziony, *Żydowski Związek Kobiet z Wrocławia i jego wkład w rozwój opieki medycznej – biografie i instytucje na Śląsku*, Studia i Monografie PO, z. 534, Opole 2020, s. 21.

⁴ K. Jonca, *Deportacje niemieckich Żydów z Wrocławia w świetle relacji naocznych świadków (1941–1944)*, „Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi” 1994, t. 27, s. 219–252; A. Konieczny, *Pierwsza akcja deportacji wrocławskich Żydów z 25 listopada 1941*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Studia Historycznoprawne. Prawo” 2009, nr 310, s. 197–252.

⁵ A. Herzig, *900 Jahre jüdische Leben in Schlesien*, Görlitz 2018, s. 180–194.

⁶ *Nürnberger Gesetze*, też *Nürnberger Rassengesetze* – ustawy o obywatelstwie, ochronie niemieckiej krwi i honoru, barwach i fladze Rzeszy, które zostały uchwalone i wprowadzone w życie w 1935 r. W ustawach tych wprowadzono m.in. dwie kategorie rasowe: Żyd półkrwi (żydowski *mischling* I stopnia), czyli osoba mająca w swoim drzewie genealogicznym dwoje żydowskich dziadków, oraz Żyd ćwierćkrwi (żydowski *mischling* II stopnia) – osoba mająca w swoim drzewie genealogicznym jednego żydowskiego dziadka. Por. O.D. Kulka, *Die Nürnberger Rassengesetze und die deutsche Bevölkerung im Lichte geheimer NS-Lage und Stimmungsberichte*, „Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte“ 1984, t. 32, z. 4, s. 582–636.

dzeni podczas pierwszych deportacji⁷. W praktyce środki skierowane przeciwko małżeństwom mieszanym i Żydom półkrwi w Niemczech były jednak różne, np. w Nadrenii-Westfalii osoby o takim statusie zostały deportowane do Terezina⁸. Władze NSDAP wielokrotnie domagały się zniesienia przywilejów dla niemieckich Żydów półkrwi i konsekwentnie dążyły do wyeliminowania ich preferencyjnego traktowania. W sierpniu 1941 r. Adolf Eichmann zwołał konferencję, na której przedstawiciele Urzędu Polityki Rasowej NSDAP (*Rassenpolitisches Amt der NSDAP*), Głównego Urzędu Bezpieczeństwa Rzeszy (*Reichssicherheitshauptamt*) i Kancelarii NSDAP (*Partei-Kanzlei*)⁹ wprowadzili zasady koordynowania tego kierunku w polityce żydowskiej, jednak wówczas uskutecznilo go przede wszystkim na okupowanych terenach wschodnich. Zgodnie z ustaleniami wschodni Żydzi „półrasy” uważani byli za pełnoprawnych Żydów, czyli podludzi, i w pełni poddawani byli represjom. W styczniu 1942 r. Reinhard Heydrich zaproponował na konferencji w Wansee, aby do deportacji włączyć niemieckich Żydów półkrwi. Inni uczestnicy spotkania opowiadali się np. za przymusową sterylizacją takich osób. Plany te nie zostały zrealizowane, ale presja prześladowań wzrosła. Liczba Żydów, którzy czasowo uniknęli deportacji między 1943 r. a początkiem 1945 r., wynosiła w Niemczech ok. 13 tys.¹⁰, we Wrocławiu pozostało wówczas ok. 200 małżeństw mieszanych¹¹.

Polityka rasowa III Rzeszy w kontekście opieki medycznej

W celu zapewnienia tej grupie społecznej opieki medycznej¹² latem 1943 r. na rozkaz gestapo powołano tzw. Nowe Zrzeszenie Żydów w Niemczech (niem. *Neue Reichsvereinigung der Juden in Deutsch-*

⁷ Por. B. Meyer, *Jüdische Mischlinge – Rassenpolitik und Verfolgungserfahrung 1933–1945*, „Studien zur jüdischen Geschichte“, t. 6, Hamburg 2002.

⁸ K. Wolff, op. cit., s. 89.

⁹ Do 12 maja 1941 r. funkcjonująca jako sztab zastępcy *Führera* (*Stab des Stellvertreters des Führers*). Centralny organ kierowniczy NSDAP zaangażowany był we wszystkie ważniejsze decyzje w aparacie partyjnym i państwowym. Biuro z siedzibą w Monachium kierowane było przez Rudolfa Hessa. Por. P. Longreich, *Hitlers Stellvertreter. Führung der Partei und Kontrolle des Staatsapparates durch den Stab Heß und die Parteikanzlei Bormann*, Saur, München 2011.

¹⁰ A. Reinke, *Judentum und Wohlfahrtspflege in Deutschland. Das jüdische Krankenhaus in Breslau 1726–1944*, [w:] A. Haverkamp, H. Castorius, F. Irsigler, S. Jersch-Wenzel (red.), „Forschungen zur Geschichte der Juden” Hannover, Hahn 1999, t. 8, s. 292–293.

¹¹ K. Wolff, *Die Geschichte einer Krankenstation*, „Mitteilungen des Verbandes Ehemaliger Breslauer und Schlesier in Israel“ 1975, nr 38, s. 15.

¹² Por. U.D. Adam, *Judenpolitik im Dritten Reich*, Düsseldorf 1988, s. 316–333.

land)¹³ z siedzibą w szpitalu żydowskim w Berlinie. Na czele organizacji stanął pochodzący ze Śląska Walter Lustig (1891–1945)¹⁴, który

¹³ 4 czerwca 1939 r. utworzono w Niemczech przymusową organizację dla Żydów – Zrzeszenie Żydów w Niemczech (*Reichsvereinigung der Juden in Deutschland*). Na mocy rozporządzenia wykonawczego do ustawy o obywatelstwie Rzeszy z dnia 4 lipca 1939 r. do organizacji włączono m.in. żydowskie gminy wyznaniowe w kraju oraz osoby, które zgodnie z ustawami norymberskimi były uważane za Żydów. W praktyce oznaczało to koniec swobodnie wybieranej reprezentacji i przywództwa Żydów w Niemczech. Zarząd stowarzyszenia nie był wybierany i kontrolowany przez samo stowarzyszenie, ale powoływany przez *Sicherheitspolizei* (SiPo), czyli Policję Bezpieczeństwa. Przewodniczącym związku został Leo Baeck (1873–1956). W latach 1939–1941 działacze organizacji starali się pomóc jak największej liczbie Żydów w ucieczce z Niemiec. Zadaniem związku była także opieka nad tymi Żydami, którzy jeszcze pozostali w kraju. Jednocześnie organizacja musiała pomagać w organizacji deportacji, które starała się opóźnić. Związek rozwiązano 10 czerwca 1943 r. Biuro w Berlinie zostało zamknięte, majątek skonfiskowano, a członków, których nie chroniło mieszane małżeństwo, wysłano do obozu koncentracyjnego w Terezynie. Wywieziono wówczas również żydowskich pracowników gmin wyznaniowych z Wrocławia. Por. B. Meyer, *Tödliche Gratwanderung – Die Reichsvereinigung der Juden in Deutschland zwischen Hoffnung, Zwang, Selbstbehauptung und Verstrickung (1939–1945)*, Göttingen 2011, s. 15.

¹⁴ Urodził się w Raciborzu w rodzinie żydowskiego kupca Bernharda Lustiga i jego żony, Reginy z domu Besser. Studia medyczne podjął na Uniwersytecie Wrocławskim, gdzie na początku 1914 r. został asystentem w Instytucie Antropologii. Edukację medyczną ukończył w 1915 r. ze specjalizacją z zakresu chirurgii. Podczas studiów we Wrocławiu konwertował na protestantyzm. W 1920 r. przeniósł się do Kolonii, gdzie prowadził praktykę lekarską, a po siedmiu latach – do Berlina. Tam na początku 1927 r. poślubił pochodzącą z Wrocławia nieżydowską lekarzkę Annemarie Preuss. Lustig od 1929 do 1933 r. kierował oddziałem medycznym przy Komendzie Głównej Policji w Berlinie i został awansowany na starszego radcę lekarskiego i starszego radcę rządowego. Po przejęciu władzy przez narodowych socjalistów w 1933 r. został zwolniony z pracy w policji i od 1936 r. był zatrudniony jako pracownik administracji gminy żydowskiej w Berlinie. Po utworzeniu w 1939 r. Zrzeszenia Żydów w Niemczech (*Reichsvereinigung der Juden in Deutschland*) został odpowiedzialny za kierowanie obszarem opieki zdrowotnej tej organizacji. 20 października 1942 r. Lustig został dyrektorem medycznym szpitala żydowskiego w Berlinie. Na rozkaz władz nazistowskich w październiku 1942 r. wytypował 91 pracowników szpitala do deportacji do obozów koncentracyjnych. Listy deportacyjne sporządzał jeszcze kilka razy. Z drugiej jednak strony w kilku przypadkach uzyskał zwolnienie z wywózki z powodów medycznych. Zwolniono go z deportacji, ponieważ żył w małżeństwie mieszanym. Po zakończeniu wojny pozostał na czele szpitala żydowskiego, który wznowił działalność. Został on skonfrontowany z pochodzącym z Chrzanowa żydowskim bokserem Bullym Salmenem Schottem, który przeżył wojnę dzięki ucieczce z Auschwitz. Schott obwiniał Lustiga za deportację i śmierć matki. W obecności sowieckich oficerów Schott wskazał Lustiga, którego aresztowano pod koniec czerwca 1945 r. za współpracę z gestapo. Został następnie osadzony w więzieniu i skazany na śmierć przez sowiecki trybunał wojskowy. Sąd Rejonowy w Berlinie-Wedding wyznaczył 31 grudnia 1945 r. jako jego oficjalną datę śmierci. Por. J. Walk (red.), *Lustig, Walter*, [w:] *Kurzbiographien zur Geschichte der Juden 1918–1945*, München, Saur 1988; G. Botsch, *Dr. Walter Lustig – vom preußischen Medizinalbeamten zum „Ein-Mann-Judenrat“*. *Jüdische Ärztinnen und Ärzte in Nationalsozialismus: Entrechtung, Vertreibung, Ermordung*, Oldenburg 2014, s. 103–116; R. Elkin, *Das Jüdische Krankenhaus in Berlin 1938 und 1945*, Berlin 1993.

od 1942 r. pełnił funkcję dyrektora medycznego berlińskiej placówki. W strukturach organizacji powołano 41 „mężów zaufania Żydów” (niem. *Vertrauensmann der Juden in Deutschland*), którzy w imieniu gestapo utrzymywali kontakt z Żydami żyjącymi np. w małżeństwach mieszanych. Mężów zaufania zobowiązano do comiesięcznego raportowania do centrali w Berlinie w kwestiach Żydów mieszkających w przypisanych im regionach¹⁵. Organizacja była przede wszystkim organem wykonawczym gestapo, a jej głównym zadaniem było administrowanie i wykonywanie poleceń gestapo związanych z kwestiami opieki zdrowotnej¹⁶. Prowadzenie przez Nowe Zrzeszenie Żydów w Niemczech placówek służby zdrowia należało do jednych z najistotniejszych zadań tej organizacji. Konieczność funkcjonowania odrębnego systemu opieki zdrowotnej dla ludności żydowskiej w III Rzeszy wynikała przede wszystkim z faktu, że zgodnie z nakazami reżimu Żydom nie wolno było leczyć się w publicznych szpitalach. Funkcjonujące przed 1933 r. szpitale żydowskie w Niemczech (wyjątkiem była placówka berlińska) były najpierw wielokrotnie przenoszone, a ostatecznie likwidowane¹⁷. W większych miastach Niemiec, tam gdzie mieszkała jeszcze stosunkowo duża liczba Żydów, otwierano na polecenie gestapo tzw. stacje szpitalne (*Krankenstation*), które formalnie były podporządkowane Nowemu Zrzeszeniu Żydów. Instytucje takie istniały w: Berlinie, Wrocławiu, Frankfurcie nad Menem, Hamburgu i Kolonii¹⁸. W okresie od drugiej połowy 1943 r. do końca pierwszej kwartdy 1945 r. mniej więcej połowa wszystkich Żydów pozostałych w Rzeszy mieszkała w Berlinie. Prawdopodobnie z tego powodu na centralę Nowego Zrzeszenia Żydów narodowi socjaliści wyznaczyli szpital żydowski przy ówczesnej *Exerzierstraße*. W placówce tej funkcjonował także żydowski punkt meldunkowy, a od 1 marca 1944 r. obóz zbiorczy i więzienie. Szpital w ostatniej fazie narodowego socjalizmu

¹⁵ A. Reinke, op. cit., s. 293.

¹⁶ D. Hartung von Doetinchem, R. Winau (red.), *Zerstörte Fortschritte: Zur Geschichte des Jüdischen Krankenhauses zu Berlin 1756–1861, 1914–1989*, Berlin 1989, s. 194.

¹⁷ We Wrocławiu po przejściu szpitala żydowskiego przy dawnej *Hohenzollenstraße* (obecnie ul. Sudecka) i utworzeniu w nim szpitala dla Wehrmachtu żydowscy pacjenci mogli leczyć się w byłej, prywatnej klinice przy ówczesnej *Viktoriastraße* (obecnie ul. Lwowska). W późniejszym czasie punkt medyczny dla wrocławskich Żydów mieścił się również w kompleksie gminy żydowskiej przy *Wallstraße* 13 (obecnie ul. Włodkowi-ca) wraz z innymi żydowskimi instytucjami żydowskimi, tj.: szkoła, przedszkole i sierociniec. Por. S.E. Hadda, *Zur Geschichte des Breslauer Jüdischen Krankenhauses*, „Mitteilungen des Verbandes Ehemaliger Breslauer und Schlesier in Israel” 1965, nr 16, s. 3; K. Wolff, *Die Geschichte...*, op. cit., s. 15.

¹⁸ Por. R. Elkin, op. cit., s. 72.

został przekształcony w swego rodzaju getto, do którego została spędzona część Żydów mieszkających w Berlinie. Końca wojny doczekało tu od 800 do 1000 osób (dokładna liczba do dziś nie jest znana)¹⁹. Szpital berliński był centralną placówką medyczną Nowego Zrzeszenia Żydów, gdzie w czasie wojny w skrajnie prowizorycznych warunkach zapewniano minimum opieki medycznej ludności żydowskiej. Nie był on jednak jedynym tego typu miejscem w Niemczech.

Stacja szpitalna na cmentarzu żydowskim we Wrocławiu

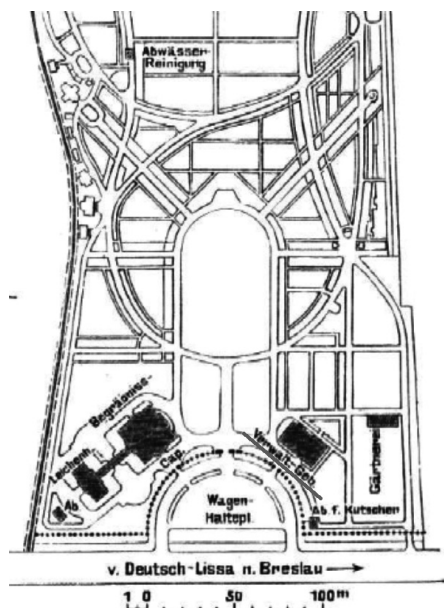
O utworzeniu „stacji szpitalnej dla mieszanych małżeństw nadal zamieszkujących we Wrocławiu” postanowiono w połowie czerwca 1943 r. decyzją kierownictwa NSDAP na okręg śląski²⁰. Na siedzibę placówki wyznaczono nieistniejący dziś, wówczas opuszczony budynek administracyjny zlokalizowany na cmentarzu żydowskim przy ówczesnej *Flughafenstraße* 51 (obecnie ul. Lotnicza) w dzielnicy Cosel (Kozanów). Cmentarz został założony w latach 1900–1901, m.in. w wyniku starań Eduarda Sachsa (1834–1925) – działacza społecznego i filantropa²¹. Wytoczono go na działce o powierzchni nieco ponad 5 ha przy *Berliner Chaussee* („szosa berlińska”, później *Flughafenstraße*)²². Nekropolia została poświęcona i oddana do użytku 14 lutego 1902 r. W 1918 r. powierzchnię cmentarza powiększono do prawie 11 ha. Założenie to nawiązywało do ogrodu otoczonego dwuipółmetrowym, ceglany murem z wytoczonymi kwaterami zieleni, skupiskami drzew i siecią drózek, wśród których zaplanowano miejsca na mniejsze i większe nagrobki. Po lewej stronie okazałej bramy wejściowej usytu-

¹⁹ Ibidem, s. 60–69.

²⁰ A. Reinke, op. cit., s. 296.

²¹ Był synem Wolfa Sachsa – kupca pochodzącego z Leszna. Od 1891 r. wchodził w skład zarządu gminy żydowskiej we Wrocławiu, a w latach 1912–1924 pełnił funkcję jej przewodniczącego. Jeszcze wcześniej, bo w 1879 r., został wybrany do zarządu towarzystwa Chewra Kadisza (*Israelitische Krankenverpflegungs- und Beerigungs Gesellschaft*), a od 1895 r. objął przewodnictwo tej organizacji. Przyczynił się m.in. do rozbudowy siedziby gminy przy Wallstraße 5–7 (obecnie ul. Włodkowica), założenia nowego cmentarza żydowskiego, tzw. cmentarza kozielskiego (*Coseler Friedhof*), oraz do rozbudowy cmentarza przy Lohestraße (obecnie ul. Ślężna). Dzięki jego staraniom w 1897 r. fundacja Juliusa Schottländera powołała do życia sierociniec żydowski przy Gräbschnerstraße (obecnie ul. Grabiszyńska) oraz żydowski dom starców przy Kirchaltee (obecnie ul. Wiśniowa). Za kadencji Sachsa (1914 r.) rozbudowano szpital żydowski przy Hohenzollernstraße (obecnie ul. Sudecka) o oddział ginekologiczny i okulistyczny. Por. A. Brieger, *Zum 100 jährigen Geburtstag von Eduard Sachs*, „Mitteilungen des Verbandes Ehemaliger Breslauer und Schlesier in Israel” 1975, nr 37, s. 10.

²² R. Ehrlich, P. Ehrlich, *Israelitische Friedhofsanlage für Breslau*, „Zentralblatt der Bauverwaltung” 1903, nr 27, s. 168–169.

Ryc. 1. Plan cmentarza żydowskiego przy Flughafenstrasse z zaznaczonym budynkiem administracyjnym, w którym mieściła się stacja szpitalna

Źródło: „Zentralblatt der Bauverwaltung” 1903

administracyjny. Na parterze obiektu zaplanowano pomieszczenie przeznaczone do sprzedaży kwiatów i wiązania bukietów, dwa pomieszczenia administracyjne oraz trzypokojowe mieszkanie dla ogrodnika. Na pierwszym piętrze mieściło się pięciopokojowe mieszkanie z łazienką dla inspektora oraz pomieszczenia mieszkalne dla grabarza na poddaszu. Do budowy tych obiektów poza cegłą wykorzystano również

owany był zespół budynków, który zaprojektowali dwaj wrocławscy architekci, a jednocześnie bracia – Richard (1866–1942) i Paul (1870–1943) Ehrlichowie²³ (ryc. 1.). Wśród obiektów wyróżniała się wzniesiona na planie krzyża greckiego w formie gwiazdy ceglana kaplica cmentarna. Obiekt ten architekci sklepiли kopułą o średnicy 12,3 m i nakryli widocznym z daleka szpiczastym dachem, akcentującym to miejsce. Centralne pomieszczenie budynku przeznaczone było dla żałobników – znajdowało się tam sto miejsc siedzących i trzysta miejsc stojących. Kaplicę połączono z budynkiem kostnicy arkadowymi krążgankami o długości 24 m²⁴.

Po prawej stronie bramy głównej znajdował się budynek admi-

²³ Należeli do elity architektów nie tylko we Wrocławiu, ale także prowincji śląskiej, co było możliwe dzięki postępującej wówczas emancypacji Żydów w Niemczech. Pochodzili ze zasymilowanej rodziny osiadłej we Wrocławiu w XIX w. Ich ojcem był mistrz murarski z Brzegu Louis Ehrlich (1831–1913), a matką Maria z domu Weigert. Obaj ukończyli wrocławskie gimnazjum św. Marii Magdaleny – Richard w 1886, a Paul w 1890 r., następnie studiowali architekturę. Po studiach i uzyskaniu uprawnień zawodowych rozpoczęli pracę jako rządowi mistrzowie budowlani (*Regierungsbaumeister*). W czasie II wojny bracia podzielili los większości wrocławskich Żydów, którym nie udało się wyjechać z Niemiec. Zostali wraz ze swoimi rodzinami wywiezieni z Wrocławia, a następnie zamordowani w obozie koncentracyjnym Theresienstadt. Paul został wywieziony z Wrocławia 27 lipca 1942 r., a Richard 31 sierpnia tego samego roku. Por. M. Warhaftig, *Deutsche jüdische Architekten vor und nach 1933. Das Lexikon. 500 Biographien*, Berlin 2002, s. 121–123.

²⁴ R. Ehrlich, P. Ehrlich, op. cit., s. 168.

piaskowiec z Warty Bolesławieckiej na Dolnym Śląsku (*Warthauer Sandstein*)²⁵. Ogólnodostępna toaleta dla pracowników i przewoźników konnych znajdowała się w pobliżu budynku. Woda pobierana była z własnego ujęcia – studni zaopatrzonej w pompę. Koszt budowy całości wynosił ok. 300 tys. marek. Plan ogrodu zaprojektował ogrodnik miejski Wrocławia – Richter, kierownikiem budowy został Ernst Lux. Prace kamieniarskie wykonała firma *Zeidler und Wimmeler* z Bolesławca, a prace dekoratorsko-malarskie przeprowadził najprawdopodobniej Hans Rumsch (1855–1908) z Wrocławia²⁶.

Obiekt w momencie uruchomienia w nim stacji był zaniedbany i „od dawna nie było tam dozorczy”²⁷. Na potrzeby placówki przeznaczono w czerwcu 1943 r. część wyposażenia pochodzącego z zamkniętego szpitala żydowskiego przy obecnej ul. Sudeckiej (dawniej *Hohenzollernstraße*). Były to m.in.: instrumenty medyczne, kilka łóżek, stoły, naczynia kuchenne oraz stół operacyjny²⁸. Część sprzętu umieszczono w dawnej kwiaciarni i zorganizowano w niej prowizoryczną salę operacyjną. Na parterze wyznaczono pięć pomieszczeń dla chorych, dwa gabinety do badań lekarskich, kuchnię oraz biuro. Na pierwszym piętrze znajdowały się dwie izolatki dla pacjentów wymagających odosobnienia ze względu na choroby zakaźne. Pozostałe pokoje służyły jako pomieszczenia mieszkalne dla personelu stacji²⁹. Stacja szpitalna na cmentarzu żydowskim we Wrocławiu rozpoczęła działalność (na wniosek gestapo) 28 czerwca 1943 r. (ryc. 2). Służyła przede wszyst-

²⁵ Ibidem, s. 169.

²⁶ Znane jest jedynie nazwisko wykonawcy dekoracji wnętrza kaplicy – Rumsch, którego przedstawiono w artykule (R. Ehrlich, P. Ehrlich, op. cit., s. 168) jako malarza dekoratora. Hans Rumsch posługiwał się tym tytułem. Od 1901 r. przez 15 lat był prezesem Związku Rzemiosła Artystycznego we Wrocławiu (*Kunstgewerbeverein Breslau*), a w 1904 r. został wybrany głównym dekoratorem wrocławskiej Wystawy Rzemiosła Artystycznego (*Ausstellung für Handwerk und Kunstgewerbe*). Jego aktywne działania na rzecz włączenia artystów rzemieślników do środowiska artystycznego Wrocławia przyczyniły się m.in. do założenia *Kunstgewerbemuseum* (obecnie Muzeum Narodowe we Wrocławiu). Pracownia Rumscha znajdowała się we Wrocławiu przy *Hohenzollernstraße* (obecnie ul. Sudecka). Wykonał m.in. dekoracje malarskie w gmachu dawnej Szkoły Rzemiosł Budowlanych we Wrocławiu, Wyższej Szkoły Budowy Maszyn we Wrocławiu (obecny Wydział Architektury Politechniki Wrocławskiej) czy polichromię w sieni Dworu Artusa w Toruniu. Por. K. Dąbrowska, *Polichromia w sieni Dworu Artusa w Toruniu jako jeden z elementów pruskiej polityki kulturalnej*, „Rocznik Toruński” 2017, t. 44, s. 111–137; K. Masner, H. Seger (red.), *Hans Rumsch*, „Schlesiens Vorzeit in Bild und Schrift. Jahrbuch des Schlesischen Museums für Kunstgewerbe und Altentümer”, Breslau 1909, t. 5, s. 303.

²⁷ K. Wolff, *Die Geschichte...*, op. cit., s. 15.

²⁸ Ibidem, s. 15; K. Wolff, *Ich blieb zurück...*, op. cit., s. 84.

²⁹ K. Wolff, *Die Geschichte...*, op. cit., s. 15.

Ryc. 2. Personel stacji szpitalnej na zdjęciu z 1943 r. Od prawej: dr Hayn (kierownik stacji), dr Hirsch-Kauffman, Kurt Löwy (pielęgniarz), dr Garnmann, pan Vulkan (pracownik sekretariatu), pan Schäfer (pracownik sekretariatu), pan James Eisner, dr Schüller (chirurg).

Drugi rząd od lewej: Suse Gattel (kucharka), Ilse Peiser (pielęgniarka asystująca przy operacjach), Nora (pielęgniarka), Ruth Roth (pielęgniarka), Klara Grabowski (Wolf) (pielęgniarka), Klaus

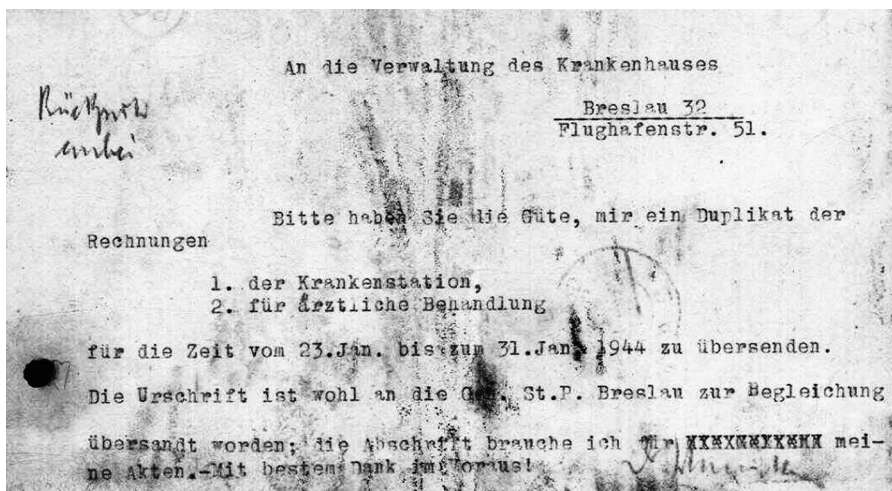
Źródło: K. Wolff, *Die Geschichte einer Krankenstation, „Mitteilungen des Verbandes Ehemaliger Breslauer und Schlesier in Israel“* 1975, nr 38, s. 15

kim zapewnieniu opieki medycznej ludności żydowskiej pozostałej we Wrocławiu, której liczba w latach 1943–1944 wynosiła ok. 600–700 osób³⁰. Grupę tę stanowiło kilka uprzywilejowanych rodzin, kombatan ci żydowscy odznaczeni „żelaznym krzyżem” za służbę i rany poniesione podczas I wojny światowej, lekarze, specjaliści i małżeństwa mieszane, z których większość pracowała w okolicznych zakładach zbrojeniowych³¹. Do pacjentów leczonych na terenie stacji należy doliczyć także chorych kierowanych do placówki z Górnego Śląska, gdzie żyło ok. 200 Żydów, przede wszystkim w Bytomiu, Gliwicach i Opolu (ryc. 3)³². Personel medyczny składał się z czterech lekarzy, pięciu

³⁰ A. Reinke, op. cit., s. 297.

³¹ K. Wolff, *Ich blieb zurück...*, op. cit., s. 81–82.

³² Ibidem, s. 297; pismo dr. Wernicke z Gliwic z 5 kwietnia 1944 r. do zarządu stacji szpitalnej w sprawie przesłania duplikatów rachunków za pobyt w placówce i opiekę lekarską, ŻIH, WR 976.

Ryc. 3. Pismo dr. Wernicke z Gliwic do zarządu stacji szpitalnej z 5 kwietnia 1944 r.
Źródło: ŻIH, WR 976

osób personelu pielęgniarsko-pomocniczego i laboranta³³. Chirurgiem operującym pacjentów był dr Schüller³⁴. Za sprawy administracyjne odpowiedzialni byli dwaj sekretarze, a o sprawy wyżywienia dbała kucharka. Organizacja i wyposażanie stacji szpitalnej trwały do września 1943 r., jednak pomimo tego pierwszy pacjent został przyjęty już 1 lipca 1943 r. Stacja przygotowana była na przyjęcie dziesięciu pacjentów stacjonarnych. Na przełomie 1943 i 1944 r. liczba chorych wymagających pobytu w placówce wzrosła do 15 osób dziennie, co wymusiło dostawienie dodatkowych łóżek³⁵. Jak wynika ze sprawozdań wrocławskiego męża zaufania Nowego Zrzeszenia Żydów Erwina Ludnowsky'ego³⁶, miesięcznie na leczeniu stacjonarnym przebywało tu od 15 do 35 pacjentów³⁷. Większość z nich stanowiły osoby w starszym wieku oraz chorzy przewlekłe. Z relacji Karli Wolff – jednej z nielicznych ocalałych pielęgniarek pracujących we wrocławskiej stacji – wynika, że: „Wszyscy robili wszystko. Lekarze pomagali, gdzie tylko mogli, pielęgniarki myły naczynia, a szefowa kuchni bandażowała rany. Byłam dziewczyną od wszystkiego –

³³ K. Wolff, *Ich blieb zurück...*, op. cit., s. 84.

³⁴ K. Wolff, *Die Geschichte...*, op. cit., s. 15.

³⁵ Statystyki stacji przygotowywane przez lekarzy dla kas chorych; ŻIH, WR 976.

³⁶ Urodził się 3 stycznia 1898 r. we Wrocławiu. Został deportowany z miasta 27 stycznia 1945 r. do obozu Gross-Rosen; por. M. Strand, *Privileg Mischehe? Handlungsräume „jüdisch versippter“ Familien 1939–1949*, Göttingen 2021, s. 365; K. Wolff, *Ich blieb zurück...*, op. cit., s. 198.

³⁷ A. Reinke, op. cit., s. 297.

nkarte], akt małżeństwa i urodzenia. Jest Pan/ i odpowiedzialny/ a za uzyskanie zgody na przyjazd do stacji, jak również okazanie policyjnego wymeldowania przez właściwą jednostkę policji. Jeżeli nie jest Pan/i w stanie korzystać z przejazdu tramwajem ze względu na stan zdrowia, prosimy o poinformowanie nas o tym, abyśmy mogli zorganizować transport karetką pogotowia. Jeżeli nosisz gwiazdę Dawida, musisz wraz z wnioskiem o pozwolenie na przejazd złożyć wniosek o pozwolenie na korzystanie z tramwaju” (ryc. 4)³⁹. Leczenie odbywało się pod stałym nadzorem funkcjonariuszy gestapo, którzy codziennie wizytowali stację, decydowali o organizacji leczenia, brali udział podczas operacji jako obserwatorzy czy kontrolowali wypisy zdolności do pracy⁴⁰. Za nadzór odpowiedzialny był kierownik referatu żydowskiego wrocławskiego gestapo Walter Hampel, nazywany „krwawym Hamplem” (*Blut-Hampel*), który codziennie osobiście pojawiał się na terenie placówki⁴¹. W wyjątkowych przypadkach lekarze i personel pomocniczy omijali tę kontrolę, by ratować życie skazane na śmierć *a priori*. Sytuacje te dotyczyły przede wszystkim Żydówek, którym nie wolno było zachodzić w ciążę. Lekarzy obowiązywał ścisły nakaz zgłaszania gestapo przypadków ciężarnych kobiet, które natychmiast były wywożone do obozów koncentracyjnych. Taka sytuacja miała miejsce latem 1944 r., kiedy wydzielono część izolatki, do której nie wchodziło gestapo z obawy przed chorobami zakaźnymi, np. przed gruźlicą. Karla Wolff wspomina o tym zdarzeniu: „Młoda kobieta w ostatnich tygodniach ciąży pojawiła się nagle pewnej nocy w szpitalu. (...) Pochodziła z pobliskiego obozu dla kobiet. Mówiono, że dziecko miało niemieckiego ojca, może nawet oficera, i dlatego kobieta miała tę możliwość by urodzić w szpitalu, w ogóle by pozostać przy życiu w tych okolicznościach. Przebywała u nas bez wiedzy wrocławskiego gestapo. Po krótkim czasie zniknęła”⁴². Wśród pacjentów wrocławskiej lecznicy było także wielu Żydów – więźniów z różnych obozów pracy. W okolicach Wrocławia znajdowało się kilka jednostek zamiejscowych obozu koncentracyjnego Gross-Rosen, tj. obóz pracy przymusowej Gross-Masselwitz (obecnie Maślice Wielkie), którego więźniowie zostali w październiku 1943 r. przeniesieni do nowo otwartego obozu pracy Fünfteichen (obecnie Miłoszyce), a także obozy w Breslau-Neukirch (Wrocław-Żerniki), Breslau-Hundsfeld (Wrocław-Psie Pole) oraz

³⁹ Pismo skierowane ze stacji szpitalnej do Felixa Riesa z Nysy 1 lipca 1943 r., ŻIH, WR 976.

⁴⁰ K. Wolff, *Die Geschichte...*, op. cit., s. 15.

⁴¹ K. Wolff, *Ich blieb zurück...*, op. cit., s. 86; A. Konieczny, op. cit., s. 211.

⁴² K. Wolff, *Ich blieb zurück...*, op. cit., s. 86-87.

Klettendorf (obecnie Wrocław-Klecina)⁴³. Żydzi ci pochodzili w większości przypadków z Górnego Śląska i pracowali głównie w przemyśle zbrojeniowym i budowlanym. W obozie w Klecinie przy produkcji zbrojeniowej w podziemnej fabryce pracowało ok. 400 mężczyzn oraz ok. 50 kobiet w warsztatach krawieckich. W Maślicach Wielkich w katastrofalnych warunkach pracowało ponad 1000 więźniów, głównie w budownictwie⁴⁴. Więźniowie przebywający w tych obozach byli kierowani do stacji przede wszystkim z ciężkimi obrażeniami, które wymagały leczenia chirurgicznego. Po zabiegu lub po zakończeniu leczenia byli natychmiast odsyłani do obozów pracy⁴⁵. Do codzienności personelu stacji należał również pochówek tych robotników przymusowych. Miejszem pochówku więźniów była kwatera nr 24 kozanowskiego cmentarza. Od czerwca 1942 r. do grudnia 1944 r. na cmentarzu przy ul. Lotniczej personel stacji pochował prawie 120 zmarłych żydowskich więźniów z okolicznych obozów pracy. „Dostarczano nam zmarłych z tych obozów w celu dokonania ich pochówku. Wszyscy oczywiście umarli na «atak serca». Dostawaliśmy telefony z obozów o takiej treści: «Za dwie godziny przyjedziemy do was z pięcioma lub sześcioma ciałami». Przywożono je w drewnianych rynnach, zwykle na wozie zaprzężonym w konie. Pielęgniarki wykonywały rytuał *tahary*, każde ciało myto i ubierano, tak długo jak starczało prześcieradeł i taśesów. Grupa mężczyzn, *Chewra Kadischa*, z moim ojcem jako kantorem, grzebała każdego w osobnym grobie. (...) Sporządzaliśmy listy z nazwiskami i datami śmierci, które niestety później zaginęły”⁴⁶. Działalność lecznicza na terenie stacji prowadzona była do końca grudnia 1944 r.⁴⁷ Kres funkcjonowania stacji nastąpił na początku stycznia 1945 r., w ostatniej fazie wojny, kiedy to wzrosły naciski także na *Mischlingów* i „małżeństwa mieszane”. We Wrocławiu, podobnie jak w wielu innych miastach Rzeszy Niemieckiej, gestapo rozpoczęło na kilka miesięcy przed końcem wojny przygotowania do deportacji ostatnich Żydów mieszkających w mieście. Jesienią 1944 r. większość z pozostałych wrocławskich Żydów otrzymała rozkaz stawienia się do transportu, ale przeprowadzenie operacji trwało jeszcze kilka miesię-

⁴³ Ibidem, s. 198.

⁴⁴ Ibidem, s. 192.

⁴⁵ Ibidem, s. 89.

⁴⁶ K. Wolff, *Die Geschichte...*, op. cit., s. 15.

⁴⁷ 10 stycznia 1945 r. wrocławski mąż zaufania przestał do berlińskiej centrali Nowego Zrzeszenia Żydów miesięczny wykaz chorych i racji żywnościowych z grudnia 1944 r. Z raportu wynika, że 31 grudnia 1944 r. w stacji przebywało 13 pacjentów; A. Reinike, op. cit., s. 299.

cy. Ostatecznie, przed zdobyciem *Festung Breslau* 6 maja 1945 r., gestapo aresztowało 110 wrocławskich Żydów, którzy musieli w ciągu kilku godzin stawić się przy ówczesnej *Willmannstraße* (obecnie ul. Szczepińska), by ruszyć w ostatnią drogę, która wiodła przez Gros-Rosen do Bergen-Belsen⁴⁸. W transporcie tym znaleźli się także: dr Hayn – dyrektor wrocławskiej stacji szpitalnej, Suse Gattel-Suschko, która zarządzała kuchnią placówki, pielęgniarz Löwy oraz laborant Heinz Roth, który trafił do obozu w Terezynie⁴⁹. Ilse Peiser – pielęgniarka asystująca przy zabiegach chirurgicznych – zginęła wraz z matką i ciotką w kryjówce na Sępolnie na skutek wybuchu bomby. Wśród osób, które przeżyły wojnę, znalazły się wykwalifikowane pielęgniarki: Karla Wolf oraz Irmgard Gerson (z domu Roth) z Fuldy, znana jako *Schwester Ruth*⁵⁰, dr Schüller, dr Hirsch Kaufmann oraz James Elsner, który dożył starości w Berlinie⁵¹.

Zakończenie

Stacja szpitalna na cmentarzu żydowskim we Wrocławiu powstała na rozkaz gestapo w celu zapewnienia opieki medycznej pozostałym w mieście tzw. Żydom uprzywilejowanym (kombatanci ranni podczas I wojny światowej, lekarze, personel medyczny i ich rodziny), małżonkom z małżeństw mieszanych, osobom półkrewi oraz więźniom obozów pracy. Kwestia zagłady niemieckich Żydów żyjących w małżeństwach mieszanych lub tych, którzy zostali zakwalifikowani do grupy „mieszanego pochodzenia”, była wielokrotnie podnoszona na forum urzędów i instytucji narodowo-socjalistycznych, ale nigdy ostatecznie jej nie rozstrzygnięto. Zgodnie z narodowosocjalistyczną ideologią rasową dla tej grupy społecznej musiano utworzyć osobne placówki medyczne, zapewniające świadczenie usług z zakresu ochrony zdrowia. Takim właśnie miejscem była stacja szpitalna na cmentarzu żydowskim przy ul. Lotniczej we Wrocławiu. Warunki, w jakich udzielano tam pomocy, nie pozwalają na nazwanie tego miejsca jedynie placówką medyczną. Codziennosc stacji naznaczona była brakiem żywności, leków, sprzętu medycznego, trudnościami z zaopatrzeniem, stałą obecnością gestapo oraz strachem przed grożącą w każdej chwili deportacją i śmiercią. W tych warunkach wykonywano zabiegi medyczno-chirurgiczne i zapewniano podstawową

⁴⁸ K. Wolff, *Ich blieb zurück...*, op. cit., s. 186.

⁴⁹ K. Wolff, *Die Geschichte...*, op. cit., s. 15.

⁵⁰ I. Gerson, *Richtigstellung*, „Mitteilungen des Verbandes Ehemaliger Breslauer und Schlesier in Israel” 1973, nr 33, s. 17.

⁵¹ K. Wolff, *Die Geschichte...*, op. cit., s. 16.

opiekę lekarską. Paradoksalnie miejsce to było ostatnim śladem życia Żydów we Wrocławiu. Było swego rodzaju wyspą wśród grobów przodków, które dawało poczucie wspólnoty i niosło ten rodzaj nadziei, której można doświadczyć tylko w sytuacjach wielkiego zagrożenia.

Bibliografia

Materiały źródłowe:

- Brieger A., *Zum 100 jährigen Geburtstag von Eduard Sachs*, „Mitteilungen des Verbandes Ehemaliger Breslauer und Schlesier in Israel” 1975, nr 37.
- Ehrlich R., Ehrlich P., *Israelitische Friedhofsanlage für Breslau*, „Zentralblatt der Bauverwaltung” 1903, nr 27.
- Gerson I., *Richtigstellung*, „Mitteilungen des Verbandes Ehemaliger Breslauer und Schlesier in Israel” 1973, nr 33.
- Hadda S.E., *Zur Geschichte des Breslauer Jüdischen Krankenhauses*, „Mitteilungen des Verbandes Ehemaliger Breslauer und Schlesier in Israel” 1965, nr 16.
- Löwenstein E.I., *Als Jude in Breslau – 1941*, „Mitteilungen des Verbandes Ehemaliger Breslauer und Schlesier in Israel” 1975, nr 38.
- Masner K., Seger H. (red.), *Hans Rumsch*, „Schlesiens Vorzeit in Bild und Schrift. Jahrbuch des Schlesischen Museums für Kunstgewerbe und Altentümer”, Breslau 1909, t. 5.
- Wolff K., *Die Geschichte einer Krankenstation*, „Mitteilungen des Verbandes Ehemaliger Breslauer und Schlesier in Israel” 1975, nr 38.
- Wolff K., *Ich blieb zurück. Erinnerungen an Breslau und Israel*, Berlin 2012.

Opracowania:

- Adam U.D., *Judenpolitik im Dritten Reich*, Düsseldorf 1988.
- Ball-Kaduri K.J., *Das Leben der Juden in Deutschland 1933*, Frankfurt am Main 1963.
- Botsch G., *Dr. Walter Lustig – vom preußischen Medizinalbeamten zum „Ein-Mann-Judenrat”. Jüdische Ärztinnen und Ärzte in Nationalsozialismus: Entrechtung, Vertreibung, Ermordung*, Oldenburg 2014.
- Dąbrowska K., *Polichromia w sieni Dworu Artusa w Toruniu jako jeden z elementów pruskiej polityki kulturalnej*, „Rocznik Toruński” 2017, t. 44.
- Elkin R., *Das Jüdische Krankenhaus in Berlin 1938 und 1945*, Berlin 1993.

- Hartung D. von Doetinchem, Winau R. (red.), *Zerstörte Fortschritte: Zur Geschichte des Jüdischen Krankenhauses zu Berlin 1756–1861, 1914–1989*, Berlin 1989.
- Herzig A., *900 Jahre jüdische Leben in Schlesien*, Görlitz 2018.
- Jonca K., *Deportacje niemieckich Żydów z Wrocławia w świetle relacji naocznych świadków (1941–1944)*, „Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi” 1994, t. 27.
- Konieczny A., *Pierwsza akcja deportacji wrocławskich Żydów z 25 listopada 1941*, „Acta Universitatis Wratislaviensis, Studia Historyczno-prawne. Prawo” 2009, nr 310.
- Kulka O.D., *Die Nürnberger Rassengesetze und die deutsche Bevölkerung im Lichte geheimer NS-Lage und Stimmungsberichte*, „Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte” 1984, t. 32, z. 4.
- Longreich P., *Hitlers Stellvertreter. Führung der Partei und Kontrolle des Staatsapparates durch den Stab Heß und die Parteikanzlei Bormann*, Saur, München 2011.
- Meyer B., *Jüdische Mischlinge – Rassenpolitik und Verfolgungserfahrung 1933–1945*, „Studien zur jüdischen Geschichte“, t. 6, Hamburg 2002.
- Meyer B., *Tödliche Gratwanderung – Die Reichsvereinigung der Juden in Deutschland zwischen Hoffnung, Zwang, Selbstbehauptung und Verstrickung (1939–1945)*, Göttingen 2011.
- Reinke A., *Judentum und Wohlfahrtspflege in Deutschland. Das jüdische Krankenhaus in Breslau 1726–1944*, [w:] A. Haverkamp, H. Castirius, F. Irsigler, S. Jersch-Wenzel (red.), „Forschungen zur Geschichte der Juden” Hannover, Hahn 1999.
- Spielvogel I., Dziony M., *Żydowski Związek Kobiet z Wrocławia i jego wkład w rozwój opieki medycznej – biografia i instytucje na Śląsku*, Studia i Monografie PO, z. 534, Opole 2020.
- Strand M., *Privileg Mischehe? Handlungsräume „jüdisch versippter” Familien 1939–1949*, Göttingen 2021.
- Walk J. (red.), *Lustig, Walter*, [w:] *Kurzbiographien zur Geschichte der Juden 1918–1945*, München, Saur 1988.
- Warhaftig M., *Deutsche jüdische Architekten vor und nach 1933. Das Lexikon. 500 Biographien*, Berlin 2002.